

MOSKOVSKI SIMPOZIJ O AGRARNOJ POVIJESTI ISTOČNE EVROPE
— RUJAN 1965.

Problemi povijesti agrarnih odnosa tj. proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, klasnih borba, seljačkih ustanaka, razvoja zemljišnog vlasništva, katastra, organizacije zemljišnog posjeda, cijena agrarnih proizvoda, kolonizacije, tehnike seoskog gospodarstva, feudalne rente itd. tema su posebnog simpozija koji se već osam godina održava u SSSR-u. Prvi takav simpozij održan je 1958. u organizaciji povjesničara iz Akademije nauka SSSR-a. Kasnijim sastancima uključili su se profesori s fakultetâ evropskog dijela Sovjetskog saveza (Moskva, Lenjingrad, Lavov), viših škola i istraživača iz arhiva i muzeja. Na prvih sedam sesija pročitano je 416 priloga i saopćenja iz područja agrarne povijesti. Tom broju dodajmo još 70 priloga i saopćenja koji su pročitani na posljednjoj osmoj sesiji simpozija održanoj u mjesecu rujnu 1965. u Moskvi. U svemu dakle 486 naučnih radova. Zbog toga se može konstatirati da dosadašnji rad simpozija izražava u stanovitoj mjeri razvitak sovjetske agrarne historiografije u posljednjih osam godina.

Simpozij radi u pet sekcija: od najstarijih vremena do sredine XVII st. — od sredine XVII do kraja XVIII st. — prva polovica XIX st. — druga polovica XIX i početak XX st. — razdoblje socijalizma.

Pojmom »Istočna Evropa« obuhvaćene su ove zemlje: evropski dio SSSR-a, Poljska, Čehoslovačka, Bugarska, Mađarska i Rumunjska. Na posljednjem zasjedanju u taj teritorijalni pojam uključena je i naša zemlja.

Prilozi i saopćenja koja su pojedini istraživači pročitani na 8. simpozijumu objavljeni su u obliku teza u knjizi: »Tezisi dokladov i soobščenij vosmoj (moskovskoj) sesii simpoziuma po agrarnoj istorii vostočnoj Evropi (sentjabr 1965)« Moskva 1965, str. 209.

Na posljednjem sastanku u Moskvi pročitana su i dva referata iz agrarne prošlosti naših naroda. Medievalist, koji je i inače poznat po svojim radovima iz naše prošlosti, M. M. Frejdenberg, govorio je u I sekciji o temi: »Dalmatinsko selo u sferi utjecaja grada u XIII—XIV stoljeća«. U III sekciji N. P. Danilova pročitala je referat »Agrarne reforme 40—50-tih godina XIX st. i zametak elemenata kapitalističkih odnosa u seoskom gospodarstvu Bosne i Hercegovine 40—70-tih godina XIX stoljeća«.

M. M. Frejdenberg osniva rezultate svojih istraživanja uglavnom na notarskim knjigama iz Trogira i Zadra. Konstatira da analiza zemljišnih odnosa u Dalmaciji daje mogućnost da se vide promjene koje su nastale na selu, a prouzrokovane su utjecajem grada od XII—XIV st. tj. u veoma ranom razdoblju, što je rijetkost za krajeve Istočne Evrope. Utvrđuje činjenicu da je najčešća forma zemljišnih odnosa u dalmatinskom selu arenda (kolonat, colonia partiaria) i tzv. »kmetstvo« (feudalna zavisnost). Osnovna radna snaga na selu je kolon — osobno slobodan arendator. Arenda i kmetski odnosi jesu osnovna forma eksploatacije seljaka. Arenda se očituje u različitim formama (emfiteuzis, kratkoročna arenda) i vezana je uz kulturu uzgoja vinograda. Seljak obično obrađuje parcelu zemlje srednje veličine 1—1,5 ha (10—12 vretena u okolici Trogira, 4—6 gonjaja u okolici Zadra). Zbog toga je njegov osnovni alat motika (zappa — odatle i naziv za takvog seljaka: zappator), a ne plug. Arenda takve vrste pojavila se u dalmatinskom selu pod utjecajem grada i potpuno je odgovarala potrebama gradskog života. Takav seljak nije podložan vanekonomskoj prinudi prilikom obrađivanja zemlje, nego se između njega kao neposrednog obrađivača i građanina vlasnika zemlje sklapa ugovor slobodno i ravnopravno. Na području koje je udaljenije od grada primjenjuje se drugi sistem obrađivanja zemlje uz pojam ždrijeba (sortes). U prigradskom području ugovori između vlasnika i obrađivača obuhvaćaju manje komplekse zemlje zvane pecie, dok bi na daljem području tj. u radijusu od 20—25

km. udaljenosti od grada prevladavali kompleksi zvani sortes. Na tim većim parcelama zemlje (sortes), koje se u stvari nalaze u selima, razvijaju se kmetski proizvodni odnosi u Dalmaciji — tvrdi Frejdenberg.

Postojanje kmetova u selima koja su udaljena od grada konstatirano je i u jugoslavenskoj literaturi, ističe autor, ali odmah nadodaje da se ta činjenica tumačila utjecajem »hrvatsko-mađarskog feudalizma«. Frejdenberg, naprotiv, tumači tu pojavu organskom vezanošću kmeta s njegovom parcelom. Ova vezanost kmeta s njegovom parcelom zahtijeva ne samo da on daje rentu, nego i tlaku (»zgon«), ore na njivi (obično 4—6 ha), ima okućnicu i volovsku zapregu. Takva se veza raskida u blizini grada, jer je u blizini grada vlasništvo nad zemljom sitno, pa se zbog toga ne može na njemu razviti proizvodni odnos u obliku kmetstva.

Utjecaj gradske privrede nije značajan samo za sitni zemljišni posjed oko grada, nego mu se podvrgava i krupni zemljišni posjed. Autor uspoređuje posjede zadarskog samostana sv. Krševana i samostana sv. Kuzme i Damjana. Prvi samostan se već u XI st. aktivno koristio prigradskim obrtima koji su u vezi s tržištem — npr., pravljenje soli, ribolov — a u XIII—XIV st. njegove tržišne operacije postaju neobično široke. Drugi, pak, samostan ima glavninu posjeda na selu. Njegova se ekonomska djelatnost u toku XI do prve pol. XIII st. svodi na koncentraciju seljačkih parcela prema već formiranim baštinskim kompleksima ili na zaštitu istih od napada. Rogovska opatija (tj. samostan sv. Kuzme i Damjana) sa svojim kompaktno i od Zadra daleko smještenim selima (Gorica-Raštane, Jelšani, Kamenjani — u području Nadinskog jezera) gdje gotovo i nema drugih krupnih zemljovlasnika predstavlja, prema autoru, tip feudalnog posjednika koji ne provodi eksploataciju seljaštva prigradskog, nego seoskog tipa. Ipak, u drugoj pol. XIII st. i taj samostan počinje stjecati gradske i prigradske parcele zemlje, vrtove, kuće, solane. Grad uvlači u okvir svojeg utjecaja i taj tip gospodarstva.

Utjecaj grada na okolna sela može se uočiti i po zemljovlasnicima u zadarskim selima. Iako su zadarski samostani u XIV st. glavni i najjači zemljovlasnici, ipak se u blizini grada nalaze vinogradi običnih građana koji ih sami obrađuju. U okolici grada prevladava sitna arenda (ponekad parcelu od 0,5 ha arendira grupa od 10—15 ljudi). Što je područje bliže gradu više prevladava patricijski zemljoposjed. Ta tipičnost gradskih zemljovlasnika uzrokuje špekulacije sa zemljišnim parcelama.

I pokraj takve strukture zemljovlasništva, autor napominje da slobodno seljačko vlasništvo zemlje nije iščezlo u blizini grada. U selu Cerodol, koje se nalazi u neposrednoj blizini Zadra, ima slobodnih seljačkih parcela. Postojanje slobodnoga seljačkog posjeda može se protumačiti činjenicom što postoji sitno gradsko vlasništvo zemlje u okolici grada, ali u osnovnoj svojoj masi slobodno seljaštvo nije koncentrirano u blizini gradova. Autor konstatira da se u izvorima spominju slobodni seljaci 92 puta, a zavisni 51 put. Ti podaci upućuju, prema autoru, na zaključak da slobodno seljaštvo postoji. Pri tom treba spomenuti da od zavisnih seljaka samo 7,8% (četiri slučaja) živi na otocima: Pašmanu, Ugljanu, Dugom otoku, Ižu, dok kod slobodnih seljaka taj broj iznosi 46,7% (43 slučaja). To je, prema autoru, jasan dokaz da otoci ostaju u XIV st. utočište slobodnog seljaštva. Ta činjenica omogućava autoru objašnjenje pojave gusarstva i ustanka otočana protiv gradova (npr. ustanak na otoku Pagu u ožujku 1394) kao jednog od oblika otpora seljaka. Fiksirajući činjenicu očuvanja seljačkog posjeda na otocima, autor upozorava da ne treba zaboraviti da su otoci prije od drugih posjeda ušli u sastav gradskog distrikta i potčinili se jakom utjecaju gradskih odnosa. Iz toga proizlazi zaključak da grad nije uništio sitne slobodne seljake.

Rezultati do kojih je Frejdenberg došao bez sumnje su interesantni. Tim prije što o agrarnim odnosima u Zadru za ovo razdoblje nema novijih radova osim pri-

loga N. Čolaka (Zemljišni posjedi zadarske komune u 12. stoljeću, Radovi Instituta JAZU X, Zadar 1963). Frejdenberg je dobro uočio razliku između proizvodnih odnosa u okolici grada i onih na zgonu. Međutim, smatramo da nije dovoljno razlikovao emfiteuzu od najamne pogodbe u agraru poznate u pravu kao *locatio-conductio*. Osim toga, ne bismo se mogli složiti s tvrdnjom da su otoci postali prije sastavni dio zadarskog distrikta, nego neposredna okolica grada. Pri tom mislimo na rezultate istraživanja M. Suića o kontinuitetu rimskog agera u ranom srednjem vijeku u okolici grada, koje je autor propustio proučiti. Dobro je da se o agrarnim odnosima sve više piše, jer će se na taj način bolje osvijetliti ta dosad nedovoljno istražena privredna grana zadarske i dalmatinske prošlosti. (Prikaz Frejdenbergova referata izašao je u nešto izmijenjenoj stilizaciji i u »Zadarskoj reviji« 1966, 2.)

N. P. Danilova napominje u svojem referatu da o počecima pojave elemenata kapitalističkih odnosa u seoskom gospodarstvu Bosne i Hercegovine sredinom XIX st. nije dovoljno raspravljano u historiografiji. Usmjeruje svoje istraživanje u vrijeme kad se vrši proces čiftlučenja u tim zemljama, tj. kad je veći dio lenške zemlje prešao u ruke novih feudalaca: čiftluk sahibija. U tom procesu samo manji dio seljaka nije bio obuhvaćen tom formom iskorištavanja njihove radne snage. Postoje dvije vrste zemljišta: kmetska i beglugska sa različitim opterećenjima — kmetovskom rentom i kulukom. Seljaci su izloženi dvostrukom izrabljivanju: spahija i čiftluk sahibija.

Oduzimanje zemlje seljacima izazvalo je otpor seljaka. Zbog toga je carska vlast bila primorana da s nekoliko zakona ograniči i najzad potpuno ukine kuluk 1848. To je imalo za posljedicu da su zemljovlasnici povećavali naturalnu rentu od $\frac{1}{5}$ ili $\frac{1}{9}$ na $\frac{1}{3}$. Oni pak feudanci koji su ostali bez besplatne radne snage nakon ukidanja kuluka bili su primorani da se prilagode novim ekonomskim uvjetima.

Novi tip zemljišnih odnosa koji je došao nakon spahijskog ozakonjen je općim carskim reformama 1858 i posebnim agrarnim zakonom za Bosnu i Hercegovinu 1859. Tada se fiksirala veličina naturalne rente i ograničila se primjena kuluka.

Od sredine XIX st., zbog tih reformi, nastali su, tvrdi Danilova, uvjeti za pojavu kapitalističkih odnosa na selu. Stabilizirala se i učvrstila klasa feudalaca koji su imali zemlju u svojem vlasništvu. Pojavila se i brojčano naznatna grupa slobodnog seljaštva. Pojačala se potražnja agrarnih proizvoda na unutrašnjem i vanjskom tržištu. Zbog toga raste proizvodnja na selu, a ona iznutra podgrizava feudalni način proizvodnje. Pred feudalcima se pojavljuje mogućnost preuređenja njihova gospodarstva.

Od sredine XIX st. društveno-ekonomski odnosi na selu u Bosni i Hercegovini imaju obilježje prijelaznog razdoblja tj. osim feudalno-kmetskih elemenata pokazuju i početke kapitalističkog sistema. Usporedo sa starim tipično kmetskim formama obrade beglugske zemlje u obliku ostataka kuluka, a također uz postojanje početaka najamnog rada, glavnom formom obrade beglugske zemlje postala je napoličarska аренда. Po svom ekonomskom ustrojstvu, napoličarstvo predstavlja sistem najamnog rada. Tu vrstu najamnog rada, prema autorici, V. I. Lenjin okarakterizirao je s jedne strane kao izvorni i neposredni ostatak kuluka, a s druge strane kao prijelaz od kuluka prema kapitalizmu. Spomenuti tipovi feudalnih posjeda doživjeli su od XIX st. neke promjene. Postoje:

1) Feudalni posjedi koji se potpuno razvijaju na kmetskim proizvodnim odnosima, na kojima se primjenjuju feudalno-kmetske metode u proizvodnji. U većini slučajeva to su srednji i sitni posjedi.

2) Feudalni posjedi koji su u svojem sastavu imali beglugske i kmetske zemlje prijelaznog karaktera. To su uglavnom krupni posjedi na čijim se beglugskim zemljama u raznim oblicima sjedinjuju kuluk i sistem najamnog rada.

U sastavu seljaštva moglo se primijetiti postepeno stvaranje uvjeta za formiranje klasa buržoaskog društva. U 50—70-tim godinama znatno se ubrzao i pojačao proces socijalnog raslojavanja seljaštva i nastanka triju osnovnih slojeva: bezemljaša i seljaka s malo zemlje, srednjih i bogatih seljaka. To se raslojavanje vršilo među slobodnim i među zavisnim seljacima. Ipak, formiranje slobodnog buržoaskog seoskog vlasništva bilo je krajnje otežano i usporeno čitavim sistemom pravno-posjedničkih zemljišnih odnosa. Golema većina seljaka — kmetova i slobodnih — imala je malo zemlje.

Na kraju autorica zaključuje da se tokom 50—70-ih godina XIX st. pojavljuju dvije tendencije u razvitku feudalnih posjeda. S jedne strane nastojanje feudalaca da se oslobode kmetskih odnosa povećavajući svim sredstvima površinu beglugskih zemalja. S druge strane nastojanje feudalaca da pretvore beglugske zemlje u kmetske, za što je postojala pravna mogućnost na osnovu zakona iz 1858. Feudalci zatim povećavaju kuluk koji postoji i nastoje ga uvesti na nova poljoprivredna područja. Ukazujući na borbu tih dviju tendencija, autorica potcrtava da je feudalno-kmetški sistem zauzimao još 50—70 godina XIX st. glavno mjesto u proizvodnim odnosima. Pravna mogućnost da se ponovo stvori feudalno zavisno seljaštvo, zajedno s povećanjem kuluka seljaka koji se uvodio na preostalim beglučkim zemljama, svjedoči — prema mišljenju autorice — o postojanju srednjovjekovnih norma u Bosni i Hercegovini, o arhaizmu i veoma konzervativnom putu razvitka agrarnih odnosa u poređenju s drugim pokrajinama evropske Turske.

Ne ulazeći u kritiku referata Danilove, čini nam se da njena terminologija nije uobičajena kad se govori o turskom feudalizmu. Feudalno zemljišno vlasništvo zove se timar, a feudalci spahije. Poslije čiflučenja javlja se čifluk-sahibija, na njegovim posjedima rade čifčije. Postoji dakle određena terminologija koja se upotrebljava prilikom raspravljanja o turskom timarskom feudalnom uređenju. Turski timar nije isto što i zapadnoevropsko leno, niti je spahija identičan s feudalcem, premda postoje sličnosti i istovetnosti s obzirom na to da se radi o manifestacijama feudalnog društva kao takva. Zbog toga riječi seljak i zavisno i slobodno seljaštvo imaju određeni posebni status u timarskom uređenju i onom koje slijedi, tj. više manje tačno se zna što znači seljak kao takav, a što, npr., čifčija.

Josip Lučić

GEORGIJE OSTROGORSKI, SERSKA OBLAST POSLE DUŠANOVE SMRTI,
Pos. izd. Vizantološkog instituta 9, Beograd 1965, str. 171.

Česti su primjeri događaja, ličnosti ili perioda iz prošlosti koji su privukli pažnju historičara više zbog svoje zanimljivosti, pitoresknosti ili zbog brojnosti i pristupačnosti dokumentacije, nego zbog stvarne važnosti tih događaja, uloge tih ličnosti ili značaja tih perioda. Slučajeva gdje je jedan, s historijske tačke gledišta, sitan događaj ili ličnost postao predmet niza rasprava, ili čak i knjiga, prasto zato što je o tome postojalo obilje dokumentarnog materijala, ima dosta i u našoj i u svjetskoj historiografiji. Drukčiji je i mnogo rjeđi slučaj, da se netko upusti u istraživanje događaja i perioda, o kojima je sačuvana građa oskudna i teško pristupačna. To je mučan i često nezahvalan posao, jer je iz takve građe tim teže ne samo osvijetliti događaje, nego i dokazati važnost i značaj istraživane problematike. No, kada u tome uspije, satisfakcija autorova tim je potpuniya, a naš dug prema njemu tim je veći.

Profesor Georgije Ostrogorski je upravo to učinio: upustio se u ispitivanje jednog relativno tamnog perioda srpske prošlosti, čije značenje daleko prelazi gra-

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA XIX—XX

1966—67

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ

IVAN KAMPUŠ

OLEG MANDIĆ

BERNARD STULLI

JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB

Štampanje dovršeno 18. XII 1968.